

УДК 070(477): 316.64 "1950/1980"

ПОДОЛАННЯ РУДИМЕНТІВ ТОТАЛІТАРИЗМУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Юрій Колісник

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
бульв. Т. Шевченка, 81, 18034 Черкаси, Україна, e-mail: KolisnykUr@ukr.net*

У статті проаналізовано роль тоталітарного інформування у формуванні суспільної свідомості, показано його руйнівні наслідки. Аргументовано доведено живучість радянських стереотипів у сучасній журналістиці. Окреслено шляхи подолання колоніальної спадщини в українських ЗМІ.

Ключові слова: тоталітарне інформування, радянська преса, комуністична ідеологія, рудименти тоталітаризму, суспільна свідомість, громадянське суспільство.

В умовах становлення української демократії, дії глобалізаційних чинників прогресивні журналісти скеровують широкі маси до гуманізму, моралі і правдолюбства, утверджують взаєморозуміння між народами. Водночас чимало українських ЗМІ за суттю і змістом залишаються антидержавними. Їхній національний елемент часто спрямований в уявлене минуле та героїку уславлених подій і набагато рідше — до сподвижників правди, національного духу, загальнолюдського поступу. З іншого боку — культивування чужомовної російської тематики, політичне прислужництво деформують українську журналістику як виразника істини. Багато українських громадян дотепер залишаються носіями марксизму-ленінізму, радянського патріотизму, москвоцентризму, адже набуті за багато років комуністичні вартості глибоко вкарбувалися в психіку. Значною проблемою сьогодення є також тотальне засилля масової культури, розраховане на сенсацію, екстрим, подив (актуалізацію трагедій, катастроф і т.п.). Ці й інші подібні чинники, котрі негативно позначаються на розвитку національної самобутності, змушують глибоко замислитися над концепцією новітнього інформування.

Важливим завданням сучасної журналістики є визначитися в ставленні до тоталітарного минулого загалом і партійно-радянських методів інформування зокрема. Історичний досвід, зіставлення нинішніх шляхів розвитку з попередніми набутками допоможуть подолати прояви сучасного інформаційного засилля. Характерно, що після краху комунізму в Європі паростки диктатури з'являються в різних куточках світу. Особливо помітне повернення до цієї практики в державах пострадянського простору, зокрема в Україні, Росії та Білорусії.

У радянську епоху такий аналіз був неможливий. Останнім часом з'явилося чимало українських досліджень тоталітарних процесів у СРСР, зокрема праці В. Барана, М. Гориня, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Лісового, І. Біласа, В. Чорновола, Ю. Шаповала та багатьох інших. Взаємовплив ідеології, суспільної свідомості та інформаційного простору досліджували представники близького зарубіжжя: С. Кара-Мурза, О. Яковлев, О. Зінов'єв (Росія), Л. Колаковський, Р. Капусьцінський (Польща), Д. Лукач (Угорщина), В. Гавел (Чехія), Р. Плейкіс (Литва) та ін.

З погляду формування суспільної свідомості журнальну періодику УРСР досі не аналізували, але в роки незалежності з'явилися окремі роботи, що стосуються загальної специфіки радянської преси. Зокрема, В. Здоровеги, М. Скуленка, Н. Сидоренко, Б. Потятиника, М. Лозинського, В. Качкана, І. Михайлина, М. Тимошика, О. Федик, Г. Почепцова, О. Чекишева, С. Грабовського та ін. Більшість дослідників акцентує увагу на окремих питаннях впливу радянських ЗМІ на свідомість мас. Глибоких досліджень ролі мас-медіа у формуванні суспільної свідомості не проводилося.

Радянська комуністична система від самих початків формувалась і утверджувалась під “прапором” марксистсько-ленінської доктрини. Її насильницький характер повсюдно виявлявся як у теорії, так і на практиці, в основі котрих лежала непримиренна боротьба з дисидентством. У публікаціях газет, журналів, випусках радіо- і телепередач минулого яскраво простежується нетерпимість радянського режиму до опозиційних поглядів. Засоби масової інформації, виступаючи партійним апологетом, змушували людей вірити в істинність ідеологічних учень.

Серед багатьох дослідників, які намагалися з'ясувати причини живучості тоталітарного світогляду, слід виокремити видатного польського філософа, дисидента Лешек Колаковського, котрий надавав цій проблемі особливого значення. У жовтні 1966 року на відкритих зборах Спілки соціалістичної молоді Варшавського університету Л. Колаковський розкрив наслідки радянського панування в Польщі — консервативне законодавство, яке на піддається реформам, відсутність демократичних виборів, безконтрольність дій уряду, обмеження свободи слова. За це його виключили з Польської об'єднаної робітничої партії, звільнили з викладацької посади, заборонили публікуватися в офіційній пресі.

Друкувався в самвидаві. Наприклад, російська “Хроніка поточних подій” за 31 жовтня 1969 року оприлюднила його враження про “соціалістичну” дійсність. Лешек Колаковський називає 72 визначення того, що не є соціалізмом. Наведемо кілька: “Суспільство, в якому людині стає кепсько, коли вона висловить свою думку, і добре, якщо вона промовчить; суспільство, у якому краще живеться тому, хто взагалі не має своєї думки; держава, в якій більше шпигунів, аніж санітарок (...); держава, де випускаються чудові реактивні літаки й огидне взуття; держава, в якій захисник і прокурор мають, як правило, однакову думку; держава, яка присуджує премії фальшивим письменникам і розуміє в живописі більше, аніж художники; держава, котра знає, чого хоче народ, ще до того, як запитала його; держава, де філософи і письменники кажуть те, що генерали й міністри, але завжди після них...” Автор саркастично підсумовує: “Це лише перша частина. Зараз — прошу уваги! — я скажу вам, що таке соціалізм. Пам'ятайте, соціалізм — це хороша річ!” [2, с. 17].

Провідною працею Лешека Колаковського став тритомник “Основні напрями марксизму. Виникнення. Розвиток. Занепад” (1978 р.). На думку польського мислителя, сталінський деспотизм був логічним продовженням попередніх тираній. Загалом історію радянської цивілізації науковець розглядає в контексті більшовицького міфотворення. Детально аналізує він цю тему в праці “Реальність міфу” (1972 р.). Розуміння міфотворчості в Колаковського досить широке. Воно охоплює історичні легенди, суспільні утопії, логічні узагальнення, базовані на поняттях “буття”, “вартості”, “правда” та ін. Окреслені категорії є потужним доповненням до світу речей. Для того, щоб суспільство мало мотивації, творилися й творяться найрізноманітніші міфологеми, зокрема ідеологічні. На основі багатьох теоретичних положень Колаковський цілісно з’ясовує основні засади радянської системи. Він підсумовує: “Комунізм — це трагічна помилка. Початкові досягнення цієї ідеології пояснюються тим, що в ній відбулося поєднання месіанських фантазій та боротьби європейського робітничого класу проти злиднів й експлуатації” [1]. Радянську систему він зображує як комбінацію історичних обставин та випадковостей. Марксистська ж ідеологія — “є лиш однією з багатьох обставин, які сприяли її виникненню” [1].

З позицій сучасності оцінює тоталітарний режим СРСР і польський письменник, публіцист Р. Капусьцінський. Він вважає, що суспільні процеси багатьох країн відзначаються нині зниженням інтелектуально-духовного рівня еліт і зменшенням демократії. Р. Капусьцінський як авторитетний прихильник концептуальної журналістики, покликаної робити людину кращою, намагається розширити горизонт бачення громадян, зорієнтувати їх у світових подіях, допомогти збагнути тенденції і складнощі цивілізаційних змін. На відміну від дослідників, які відображали суспільно-політичне життя з позицій тих, хто захищав і страждав, Р. Капусьцінський намагається оцінити комуністичне явище в глобальній площині нової епохи. Результати його багаторічного пошуку лягли в основу наукової праці “Імперія”, епіграфом до якої автор обрав слова сучасного французького соціолога Едгара Морена: “Пригода радянського союзу є найбільшим досвідом і найважливішим питанням гуманності”.

Як і Ернест Хемінгуей, Габріель Гарсія Маркес, Р. Капусьцінський прихильник нової журналістики, яка описує дійсність літературними засобами найвищого гатунку — талановито, майстерно вибираючи важливі теми. Ключовим моментом книги про радянський тоталітаризм виступає образ колючого дроту, тисячі кілометрів якого використано на огорожі архіпелагу ГУЛАГ, ще тисячі — на укріплення полігонів, артилерійських, танкових..., такі ж кілометражі — на казарми, склади. Металургія значною мірою працює на виробництво дроту, замість того, щоб давати корисну продукцію: “Ба більше! Тонни колючого дроту слід було довести кораблями, залізницею, вертольотами, верблюдами, запряженими собаками до найбільш віддалених, найнедоступніших закутків Імперії, а далі все це вивантажити, розгорнути, порізати, прикріпити. Варто лишень уявити широкий потік телеграм, телефонограми, письмових наказів командирів прикордонної охорони, комендантів таборів і начальників в’язниць про замовлення нових тонн колючого дроту...” [6, с. 38]

Усе це яскраво характеризує імперію. Інше оригінальне порівняння Р. Капусьцінського в тому, що “всі революційні повороти, струси і переломи здійснювалися в цій країні з волі царя, з волі генсека, з волі Кремля...” [6, с. 39]

Звідси випливало єдине завдання — тоталітарна держава як самоціль, а відтак її зміцнення, возвеличення через підпорядкування кожного державним інтересам.

Польський публіцист удаю використує інший захопливий образ — невинні масові міграції. Тобто перемішування, переселення, заселення і заслання в Сибір у XIX сторіччі. І, врешті, востаннє — після жовтневого перевороту 1917 року: “Мільйони людей втрачають дах над головою і заповнюють дороги. Одні повертаються з фронтів Першої світової війни, інші — рушають на fronti Великої вітчизняної. Голод 1921 року змушує нові мільйони до міграцій у пошуку окрайця хліба. Діти, в яких війна і революція забрали батьків, ті мільйони нещасних безпритульних утворюють хрестові голодні походи, які вимірюють країну в усіх напрямках. А потім сила-силенна трудівників у пошуку праці й хліба їде на Урал та в інші закутки країни, де можна знайти роботу на будівництві фабрик, металургійних заводів, шахт, водяних гребель. Через понад сорок років десятки мільйонів людей проводять свої мученицькі походи до незліченних таборів і в’язниць по всій території держави” [6, с. 60].

Польський мислитель зазначає, що важко звільнити суспільну свідомість від рудиментів тоталітаризму, коли вона перебуває під дією імперських символів — образів вождя світової революції: “Одних лише пам’ятників Леніна в Україні, — говорить Р. Капусьцінський, — близько 5 тисяч — біля фабрик, шкіл, лікарень, колгоспів, військових формувань, портів, вокзалів, вузів, сіл, містечок, міст, шляхових вузлів, майданів, мостів, парків і т.д. і т.п.” [6, с. 121]. Він закликає отямитися й демонтувати тоталітарну символіку, котра продовжує впливати на свідомість громадян.

Дослідник зазначає, що підмурком імперії був терор, страх і недоступність інформації. Результатом теорії марксизму-ленінізму стала тоталітарна практика. Щодо кількості вбитих комуністичним режимом Р. Капусьцінський наводить дані, опубліковані в журналі “Знамя” (1990. — Ч. 1): “Мінімальна кількість жертв була підрахована демографом Сергієм Максудовим. За його даними в 1918–1953 роках (включно із загиблими I і II світової війни) загинуло 54 мільйони громадян СРСР. Максимальну оцінку наводить професор І. Курганов, який підрахував, що в 1918–1958 роках у таборах, в’язницях і на фронтах обох світових воєн загинуло 110,7 мільйонів громадян СРСР” [6, с. 141–142; 4, с. 230–234].

До важких наслідків постімперської спадщини Р. Капусьцінський зараховує також загальне зубожіння суспільства, деморалізацію, терор, бандитські угруповання, загальну корумпованість, мафіозні клани, хамство влади, активний чорний ринок, насильство, цинізм і, врешті, екологічні нищення — задимлені міста, отруєні ріки та озера, стихійні звалища, 15 застарілих атомних електростанцій — 15 потенційних Чорнобилів...

Щоб написати книгу “Імперія”, яка стала бестселером, видавалася в 23 країнах, автор прибув у СРСР, проїхав 60 тисяч кілометрів, розмовляв із 1500 людей. Він був польським письменником, який здобув широку міжнародну популярність.

На тлі новітніх неоімперіалістичних тенденцій проблема набуває особливої гостроти. Новітня русифікація України сягає критичної межі. Росія вкотре намагається утвердити своє домінування на українських теренах. Лише з 1995 по 2010 рік кількість україномовних видань в Україні зменшилась з 70% до 20%. За цей період загальнорічний тираж газет, які видають українською мо-

вою, впав із 50% до 30%. Наклади російськомовної преси зросли з 45% до 59%. За даними Держкомітету телебачення і радіомовлення, близько 80 відсотків теле- і радіотрансляцій в Україні ведеться російською мовою.

Такий стан зумовлений не лише шовіністичними проявами Росії, “безхребетністю” української влади, а й відсутністю національної гідності широких мас, пов’язаною з імперським минулим. Сучасні дослідники суспільних процесів намагаються збагнути причини живучості тоталітарної свідомості громадян. Серед провідних науковців цього напрямку доктор філософських наук Петро Кралюк. У статті “Радянська ідентичність у політичних процесах незалежної України” [3] він констатує, що партійна номенклатура й ЗМІ орієнтували радянських людей не на заробітки, а на героїзм, самопожертву. У них намагалися витіснити почуття відповідальності за долю своєї нації, відчуття причетності до будівництва “світлого майбутнього”. Науковець стверджує, що радянська ідентичність, успішно сформована в минулому, не відмерла з розпадом Радянського Союзу.

Проблема живучості синдрому *homo postsoveticus* цікавить і доктора фізико-математичних наук Максима Стріху. Причину інерційності в психології поколінь він вбачає в тому, що тоталітарний режим, приховуючи шовіністичну спрямованість, прикривався інтернаціональними гаслами. У проблемній статті “Що нам робити з нашою історією?”, опублікованій в журналі “Освіта і управління...” (2007. — Ч. 3–4. — С. 123–124), науковець доводить, що політика великодержавності сягає глибоких часів. Концепцію **“український народ — побічний продукт історичного розвитку”** було започатковано ще російськими колонізаторами XVIII–XIX століть, радянськими ідеологами її лише вдосконалено. Тому причини заскорублої свідомості українських громадян, зазначає М. Стріха, слід шукати в нав’язуванні нам упродовж віків імперською владою **“ототожнення Давньої княжої Русі та сучасної Росії й думки про достатньо пізні (не раніше XIV століття) формування українського етносу”** [5, с. 123] (прагненням якого було якнайшвидше возз’єднатися з “великим братнім народом”). Водночас російський народ оголошувався **“спадкоємцем Київської Русі, “великим народом”** (“богоносцем” у царські часи, “оплотом світового революційного руху” в радянський період), тобто **народом з історичною місією “рятівника людства”**.

Річ у тому, пояснює Максим Стріха, що старанно розроблювані й насаджувані імперські міфологеми мали набагато більше шляхів донесення й утвердження, ніж правдива інформація (скажімо, неформальна преса і самвидав). Ситуація з насадженням російської ідентичності після проголошення незалежності України мало змінилася. Причину такого стану він мотивує кількома обставинами. Найголовніші — **живучість давніх поведінкових та світоглядних стереотипів** (“малоросійських”, “радянських” і т.п.); **передавання препарованої історичної пам’яті від старших** (підданих ідеологічній обробці в епоху СРСР) **до молодших; постійне, продумане тиражування імперської міфології** (дещо модернізованої, або ж в її “ортодоксальному” вигляді) **через численні канали:** від популярних російських телесеріалів і не менш популярної “попси”; **через брак продуманої політики української влади**, яка постійно робить реверанси в бік різних верств громадян (ветерани, російськомовне населення Сходу й Півдня) тощо [5, с. 123].

Шлях подолання кризи національної ідентичності М. Стріха вбачає в ефективній національній політиці, яка допоможе відродити історичну пам'ять українства, що є “необхідною передумовою забезпечення гідного теперішнього й майбутнього”.

Із досвіду сучасного державотворення випливає, що витoki байдужості до духовних надбань народу, українського патріотизму слід шукати в попередній практиці формування соціалістичної культури, яку ще недостатньо проаналізовано. Україна потребує волі держаного керівництва й підтримки ЗМІ, щоб позбутися реліктів колоніальної залежності. Реальне формування громадянського суспільства змінить ситуацію на краще.

1. *Колаковський Л.* Основные направления марксизма. Возникновение — развитие — упадок [Електронний ресурс] / Лешек Колаковський. — Режим доступу до ст. : www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/Kolakovski_Leshek.html
2. *Колаковський Л.* Я скажу вам, что представляет собой социализм... / Лешек Колаковський // Хроника текущих событий. — 1969. — Вып. 10. — С. 17-18.
3. *Крالیук П.* Радянська ідентичність у політичних процесах незалежної України [Електронний ресурс] / Петро Крالیук. — Режим доступу до ст.: www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_12/Kralyuk.doc
4. *Полян П.* Человек и большой террор / Павел Полян // Знамя. — 1990. — № 1. — С. 230-234.
5. *Стріха М.* Що нам робити з нашою історією? / Максим Стріха // Освіта і управління: Науково-практичний журнал. — 2007. — № 3-4. — С. 123-134.
6. *Kapuściński R.* Imperium / Ryszard Kapuściński. — Warszawa: Czytelnik, 1997. — 410 s.

OVERCOMING THE ELEMENTS OF TOTALITARIANISM IN UKRAINIAN INFORMATION SPACE

Yuriy Kolisnyk

Cherkasy Bogdan Khmel'nytskyj National University,
Shevchenko street, 81, 18034, Cherkasy, Ukraine

E-mail: KolisnykUr@ukr.net

The article analyzes the role of information in the formation of totalitarian social consciousness and shows its devastating consequences. The author gives arguments for proving liveliness of Soviet stereotypes in modern journalism and demonstrates the ways of overcoming the colonial heritage in the Ukrainian media.

Key words: totalitarian informing, Soviet press, the communist ideology, vestiges of totalitarianism, social consciousness, civil society.

**ПРЕОДОЛЕНИЕ РУДИМЕНТОВ ТОТАЛИТАРИЗМА
В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНЫ**

Юрий Колиснык

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого,
бульв. Т. Шевченко, 81, 18034, Черкассы, Украина

E-mail: KolisnykUr@ukr.net

В статье проанализировано роль тоталитарного информирования в формировании общественного сознания, показано его разрушительные последствия. Аргументировано доказано живучесть советских стереотипов в современной журналистике. Очерчено пути преодоления колониального наследия в украинских СМИ.

Ключевые слова: тоталитарное информирование, советская пресса, коммунистическая идеология, рудименты тоталитаризма, общественное сознание, гражданское общество.

Стаття надійшла до редколегії 20.08.2011

Прийнята до друку 26.09.2011